

УДК 37.03

Карпюк Ю.Я.,*к.психол.н., доцент кафедри загальної та клінічної психології,
Прикарпатський національний університет ім. Василя Стефаника,
yuliakarpyk@gmail.com**Україна, м. Івано-Франківськ*

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ МОРАЛЬНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ У ПІДЛІТКОВОМУ ВІЦІ

У статті піддаються аналізу основні психолого-педагогічні особливості розвитку моральної толерантності у підлітковому віці. Наголошується, що саме підлітковий вік, як період під час якого відбувається інтенсивний розвиток та становлення самосвідомості особистості, формується світогляд, самооцінка, уявлення про самого себе, осмислюються та засвоюються певні моральні цінності, ідеали, переконання є найбільш чутливим для розвитку моральної толерантності, як однієї із дефініцій толерантності, яка, на відміну від природної є набутою якістю при житті і як інші моральні якості, потребує динамічного розвитку, стимулювання та корекції.

Акцентовується увага на тих релевантних категоріях, які є базовими та насичують смислове поле моральної толерантності (терпимість, взаємоповага, сумісність, емпатія, чуйність, тактовність, доброзичливість, гуманність, рівноправність тощо). Звертається увага на залежність рівня розвитку моральної толерантності від найближчого соціального оточення підлітка.

Ключові слова: *толерантність, моральна толерантність, підлітковий період, розвиток моральної толерантності.*

Постановка проблеми. Розвиток та виховання толерантної підростаючої особистості є однією із найнагальніших суспільних проблем різноманітного, багатогранного та суперечливого сьогодення. Саме тому на XXVIII сесії Генеральної конференції держав – членів ЮНЕСКО (16.11.1995 р.) було прийнято «Декларацію принципів толерантності», основним лейтмотивом якої є забезпечення толерантного ставлення один до одного, взаємтерпимості, солідарності, діалогу і взаєморозуміння, які мають стати нормою поведінки та дій усіх без винятку людей, груп людей, політичних партій, громадських організацій і рухів, адже толерантність є не тільки важливим принципом, а й потрібною умовою миру та соціально-економічного розвитку людей. Толерантність – це передусім активна позиція, що формується на основі визнання універсальних прав та основних свобод людини, і означає поважання, сприйняття та розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, форм самовираження та самовиявлення людської особистості [15, с.53-60].

Окрім цього, актуалізація проблем толерантності відображена ще у таких міжнародних документах ООН, як «Декларація тисячоліття» (2000 р.), у головному законі країни – Конституції, а також у різноманітних нормативних документах сфери освіти.

Економічна та політична криза українського суспільства, стрімке нівелювання базових моральних цінностей, деформація та відсутність належного досвіду у підростаючого покоління та культури спілкування, недостатній рівень поінформованості у людських розбіжностях породжують діаметрально-протилежну якість – інтолерантність, наслідки якої ми можемо спостерігати уже сьогодні через стрімке зростання деструктивних та асоціальних поведінкових проявів особистості щодо відношення до собі подібних. Єдиним і найбільш дієвим на сьогодні способом протистояння цьому, наш погляд, є розвиток культурного, морально-етичного та освітнього рівня підростаючого покоління. На наше глибоке пере-

конання, саме підростаюче покоління, як майбутня морально-інтелектуальна та патріотична еліта нашої держави повинна стати найактивнішим учасником та сповідником базових ідей толерантності, як однієї із універсальних цінностей та якостей особистості, забезпечуючи цим самим динамічний розвиток нашого суспільства. Тому виникає необхідність у виділенні, осмисленні та інтерпретації тих психолого-педагогічних особливостей розвитку моральної толерантності підростаючої особистості, дотримання та культивування якої забезпечить стабільний та прогресивний суспільно-політичний та економічний розвиток.

Враховуючи те, що підлітковий вік, як період під час якого відбувається інтенсивний розвиток та становлення самосвідомості особистості, формується світогляд, самооцінка, уявлення про самого себе, осмислюються, корелюються та засвоюються певні моральні цінності, ідеали, переконання є найбільш чутливим для розвитку моральної толерантності, як однієї із дефініцій толерантності **метою нашої наукової розвідки** став аналіз основних психолого-педагогічних особливостей, які і визначатимуть, на наш погляд, її динамічний та інтенсивний розвиток.

Аналіз досліджень і публікацій. Проведений нами аналіз більшості досліджень, які накопичились соціо-гуманітарному просторі, присвячених проблемі толерантності засвідчує те, що дана проблема на сьогодні, все більше, привертає до себе увагу і висвітлюється надзвичайно активно та змістовно як вітчизняними, так і зарубіжними фахівцями, зокрема з психології, соціології, філософії, етики, педагогіки, політології, культурології тощо. Беручи до уваги, що саме поняття толерантність є надзвичайно багатограним та багатоаспектним, зупинимось лише на деяких із численних його визначеннях. Так, серед величезного розмаїття наукових досліджень з філософії, етики та культурології присвячених проблемі толерантності слід відмітити роботи М. Бахтіна

(концепція діалогічної природи людини), дослідження Р. Валітова, С. Касьянова, Н. Круглова, Ю. Сидоренко (аналіз моральних основ і моральної природи толерантності), наукові розвідки І. Гояна, С. Сторожук (аксіологічні та культурологічні виміри гендерної толерантності); роботи М. Хом'якова (толерантність як парадоксальна цінність); В. Лекторського (філософські моделі та класифікації феномену толерантності). Толерантність – як моральну добротність особистості пропонує розглядати Р. Валітова, наголошуючи, що дана особистісна якість – не є кінцевою метою морального вдосконалення міжособистісного спілкування, стартовою позицією на шляху гуманного існування. Із толерантності необхідно починати, оскільки вона є засобом перетворення ситуації взаєморозуміння та неприйняття, що спостерігається в соціальному житті [8, с.33-37].

У психологічній галузі доречно відмітити дослідження О. Асмолова, С.Братченка, С.Бондиревої, Г. Вітківської та інших, в якій розглядаються механізми розкриття сутності поняття толерантність, основні закономірності становлення толерантної свідомості. Толерантність, як умова розвитку особистості аналізується в працях М. Боришевського, В. Титова, Ю. Швалба. Розвиток і виховання толерантності у підростаючої особистості є предметом наукових розвідок Е. Аджієва, С. Бобовнікова, О. Швачко. Проблеми міжетнічної і національної толерантності представлені у дослідженнях А. Петрецького, Г. Солдатова. Моральні межі терпимості досліджує А. Зімбুলі. Проблеми формування толерантності в учнівської молоді, зокрема в учнів підліткового досліджують Д. Єфімова, Н. Зіганшина, Т. Ліхачова. Актуальними є роботи А. Фурмана (генеза толерантності у перспективі українотворення); Ю. Карпюк (толерантність як складова моральної поведінки) та інших. Щодо бачення західних науковців на проблему толерантності, то привертають особливу увагу дослідження Т. Адорно (концепція «авторитарної особи»), Г. Маркузе (концепція «одномірної людини»), Дж. Морено та К. Роджерса (проблема толерантності на рівні міжособистісних відносин), Г. Оллпорта (типологія особи в межах толерантності – інтолерантності) та інших.

Стосовно представлених у психологічній галузі класифікацій видів толерантності, то тут чітко вирізняються два основні підходи: за соціальними сферами прояву і за рівнем сформованості. Зокрема, Г. Бардієр, в залежності від сфери прояву виділяє наступні види толерантності: вікова, міжособистісна, міжетнічна, професійна, управлінська, гендерна, міжконфесійна, міжкультурна, соціально-економічна, політична [2]. Такі дослідники, як О. Орлов та О. Шапіро на рівні особистісного утворення виділяють три типи толерантності: природну (неусвідомлену) – (тип "А"); терпіння, терпимість (тип "Б") і найвищий рівень прояву – моральна толерантність (прийняття, довіра, тип "В") [25].

У соціологічній галузі феномен толерантності, в основному, розглядається як природа морального ідеалу, що формується в результаті історичного добору правил співіснування, норм поведінки, і переходить на рівень світоглядних позицій у пізнанні суб'єктів взаємодії [24, с.168]. Доречними для розширення уявлень про феномен толерантності стануть праці Г. Бакієва, Р. Валітова,

Д. Гвішіані, О. Ісакова, В. Конецької, А. Пригожи, О. Ручки, Г. Смітюха, В. Стрілецького, Л. Скворцова, С. Фролова та інших.

Висвітлюючи проблеми толерантності у культурному просторі такі сучасні науковці, як В. Андрущенко, О. Грива, Г. Балл, В. Кремень, В. Тишков розглядають феномен толерантності як особистісно значущої цінності. Зокрема, Л. Гейхман, наголошує, що цей феномен у ціннісному контексті припускає готовність сприйняття інших такими, якими вони є, і взаємодію з ними на основі згоди. Регуляторні функції цінностей, у комплекс яких у полікультурному суспільстві входить і толерантність, спрямовані не тільки на збереження миру та взаємопорозуміння, а й на створення умов для само-реалізації особистості [13].

Сучасна педагогічна галузь у дослідженні толерантності здебільшого звертається до робіт таких видатних вітчизняних та зарубіжних педагогів, як Ш. Амонашвілі, К. Вентцеля, І. Волкова, А. Глебова, Е. Громова, Є. Ільїна, Л. Іванова, Я. Коменського, Я. Корчака, С. Лисенкової, Н. Лебедева, В. Сухомлинського, В. Соколова та інших. Одним із перших заговорив про педагогічну толерантність М. Бубер («Я і ти»). Пізніше виникає необхідність у створенні нового напрямку – педагогіки толерантності, основними принципами якої, як стверджує Г. Шеламова, є співпраця за довірою, психологічна екологія, правова культура, – право на відмінність. За своїм змістом, педагогіка толерантності, насамперед, передбачає: культуру спілкування як розуміння іншого під час діалогу, як взаєморозуміння та співпереживання; толерантне мислення як основу пізнання індивідуальності людини, її потреб, цінностей, поглядів, переконань і різноманітних форм виявлення в процесі спілкування, що дозволяють виховувати особистісні якості індивіда, трансформуючи їх у бік емпатії, взаємоповаги, почуття партнерства [4, с.86-87].

Такі сучасні науковці-педагоги, як О. Безкоровайна, І. Бех, Т. Білоус та інші формулюють розуміння феномену толерантності як відповідного педагогічного явища, стверджуючи при цьому, що толерантність, як комплексна особистісна якість підлягає цілеспрямованому вихованню під час особистісної взаємодії та спілкування [5;6;7].

Усе наведене вище розмаїття дефініцій толерантності, що представлені на сьогоднішній час у зарубіжній та вітчизняній науці засвідчують тільки наявність діаметрально-протилежних дослідницьких підходів у трактуванні даного поняття, які, у свою чергу, обумовлені як методологічними підходами, так і великим плюралізмом вжитку самого контексту даного поняття. Відтак можна ще наводити велику кількість інших підходів та визначень толерантності, у яких прямо чи опосередковано розглянуто ті чи інші її аспекти, а саме як: соціальну цінність; норму соціального життя; принцип людських стосунків і поведінки; особистісну якість та інші. Ми ж зосередимо свою увагу, на одній із значущих, на наш погляд, дефініцій толерантності, дотримання, розвиток та формування якої є необхідною умовою для формування духовно багатого а морально стійкої особистості, що у кінцевому результаті забезпечить нам стабільний суспільно-політичний та економічний розвиток.

Виклад основного матеріалу. Отож, врахування нами усіх неоднозначних поглядів на феномен толеран-

тності, дає підстави зробити висновок про те, що толерантність, за своєю сутністю є вищою цінністю, невід'ємною моральною нормою суспільства, що набуває свого найповнішого представлення у найрізноманітніших людських взаєминах та передбачає осмислення, розуміння, співробітництво та сприйняття «інакшості» із збереженням, водночас, власної точки зору та внутрішнього вільнодумства. При сприятливих умовах свого розвитку толерантність виступає тим, особливо своєрідним, сенсоутворювальним компонентом ціннісної системи особистості, динамічним фактором особистісного становлення, детермінантою розвитку морально-етичної сфери психологічно здорової особистості.

Виокремлюючи із численної кількості наукових досліджень проблеми толерантності такий вид, як моральна толерантність, ми погоджуємося із твердженням І. Галицького, що «моральна толерантність як одна з форм толерантності, імпліцитно входить в усі соціокультурні форми буття толерантності, тому що мораль носить всеохоплюючий характер» [12].

Тобто, моральна толерантність це своєрідна світоглядно-етична та психологічна якість індивіда, відповідний рівень якої дозволяє йому приймати або не приймати інші соціально-культурні та морально-етичні норми (ідентичності) в межах поваги до самої себе та іншої людини. З цього визначення випливає, що фундаментом розвитку та виховання моральної толерантності є ті релевантні категорії, які є базовими та насичують смислове поле моральної толерантності (терпимість, взаємоповага, сумісність, емпатія, чуйність, тактовність, доброзичливість, гуманність, рівноправність тощо), які не тільки детермінують внутрішній світ особистості, але і виступають тими мотиваційно-регулюючими корелятами, які і визначають безпосередню повсякденну поведінку та є основою для морально-етичних проявів та діянь.

У більшості робіт із надзвичайно великої кількості різнопланових наукових досліджень, які стосуються феномену моральної толерантності представлені авторські алгоритми та механізми її формування. Однак, на наше глибоке переконання, аж ніяк, не може існувати єдиного правильного механізму, дотримання якого могло б забезпечити повноцінний успіх у формуванні моральної толерантності особистості. У цьому твердженні ми повністю погоджуємося із міркуваннями Г. Бардієр, що «усі психологічні механізми толерантності (інтолерантності) тісно пов'язані з механізмами усвідомлення, самопізнання і суб'єктивного тлумачення; із переживаннями збереження або загрози руйнування ідентичності; із особистісним і груповим самовизначенням; з нормативним і ціннісно-орієнтаційним регулюванням поведінки» [3], відтак, у кожній окремо взятої особистості вони, звісно ж, будуть різними. А також із поглядами Є. Кривцової та Т. Мартинової, які стверджують, що людина живе і діє у полівимірному середовищі і навіть дитина перебуває під впливом багатьох різноспрямованих векторів [18, с.63].

Тобто звертається увага на залежність розвитку та рівня сформованості моральної толерантності від найближчого соціального оточення підростаючої особистості та освітнього, морально-культурного та індивідуального рівня розвитку самої особистості.

Беручи до уваги, що найбільш дієвим у плані інтенсивної соціалізації підростаючої особистості виступає саме підлітковий період, можна припустити, що така інтегрована якість особистості, як моральна толерантність найбільш сприятливо піддаватиметься розвитку, формуванню та корекції саме у цьому віковому періоді. Оскільки саме у даному віковому діапазоні підростаюча особистість активно освоює навколишній соціальний досвід із його широко представленою палітрою морально-етичних норм, ідеалів, інтенсивно формує способи належної адаптації у дорослому світі. Цей процес становлення і формування моральної толерантності у підлітковому віці, що в основі своїй має такі показники, як гостру потребу у комунікації та взаємодії; позитивне ставлення до власного «Я» науковці розглядають як досить тривалий та динамічний процес [16, с.23].

Підтверджуючими для нашого припущення стали психолого-педагогічні дослідження таких науковців, як Л. Виготського, М. Боришевського, І. Беха, Л. Божович, І. Гояна, Ф. Дольто, Ю. Карпюк, А. Мудрика, О. Максимової, Л. Орбан-Лембрик, М. Савчина, Д. Фельдштейна, Е. Еріксона та інших, які засвідчують, що підліткових вік є не тільки сприятливим для формування основних моральних орієнтирів, але і є найефективнішим у формуванні різних вимірів толерантності.

Характеризуючи смислове поле моральної толерантності зупинимося на розгляді тих морально-етичних категорій, які на наш погляд є найбільш дієвими у представленості цілісності даного феномена. Розпочати розгляд цілком доречно із наявності у підростаючої особистості вміння відчувати внутрішній світ іншої людини, адекватно його ідентифікувати та розуміти, оскільки саме від цього, на нашу думку, залежатиме міра прийняття підлітком думок інших людей, їхніх поглядів, бажань, переконань, віри, ідеалів тощо. Відтак саме у підлітковому віці необхідно розвивати таку вищу форму соціалізації індивіда, як моральну ідентифікацію, яка є специфічним механізмом набуттям людиною свого морального «Я» через утвердження свободи і гідності, в основі якої лежить готовність підростаючої особистості свідомо, за будь-яких обставин поставити себе на місце іншої людини, що, у свою чергу, сприяло б, більш повнішому, розумінню її поглядів, інтересів, бажань, переконань, ідеалів, установок, мотивів, тощо. Як стверджує В. Вайденфельд – «індивід зі стабільною ідентичністю не буде перебільшувати власну цінність за рахунок недооцінки інших людей і буде більш схильним розглядати різноманітність як збагачення, а не як загрозу» [23, с.124].

Наступною категорією, яка, на наш погляд, є досить дієвою у формуванні моральної толерантності у підлітковому віці повинна стати моральна децентрація, як своєрідна здатність індивіда сприймати і враховувати у своїй поведінці наявні функціональні стани, бажання, переконання і інтереси інших людей, здатність свідомо відійти від власної позиції, зрозуміти і сприйняти точку зору іншої людини. Відтак, моральна рефлексія, саморегуляція, терпимість, гуманність, емпатія, чуйність, розуміння, гнучкість, доброзичливість, критичність по відношенню до себе, повага себе та інших, витримка, воля, тактовність – ось перелік базових категорій, від

розвиненості яких, на наш погляд, залежатиме рівень розвитку моральної толерантності підлітка.

Як засвідчують наукові дослідження основа моральної толерантності та відповідний діапазон її різноманітних проявів напряду залежать від індивідуального досвіду підлітка. Відтак переконані, що виховання та належний розвиток зазначеної якості можливий тільки за умов цілеспрямованої організації передачі позитивного досвіду моральної толерантності, тобто створення саме таких умов, які потребували б безконфліктної взаємодії з іншими, як би до них підліток не ставився. Як засвідчує освітня практика цей процес, у більшості, залежить від позитивного і дієвого прикладу з боку референтних дорослих. Зокрема, як стверджує Б. Вульф, «виховання толерантності – це спрямована організація позитивного досвіду толерантності, тобто спрямоване створення умов, які потребують взаємодії з іншими, якими б в очах суб'єкта вони не були» [11].

Підліток повинен бути постійним спостерігачем за позитивними діями з боку референтних дорослих у вирішенні різного роду побутових та життєвих питань, повинен поступово підводитись до сприйняття і розуміння взаємозв'язку і взаємозалежності усіх і кожного; до розуміння, поваги та дотримання традицій, звичаїв, прав інших, навіть якщо вони є діаметрально протилежні власним; до адекватного розуміння та знаходження свого місця у житті соціуму, для того, щоб бути теж корисним для інших, не заважати і не обмежувати їхніх прав та свобод. Тобто, для розвитку моральної толерантності, на наш погляд, вкрай важливим є образ «взірцевого іншого», який може формуватися в процесі різних видів спільної діяльності, спілкування, тощо. Цей образ напряду буде пов'язаний із розвитком такої людської здатності, як емпатія, яка проявлятиметься у вмінні поставити себе на місце іншого, в емоційній чуйності до переживань інших людей. Звісно ж, що ця здатність розуміти функціональні стани іншої людини, співпереживати, не байдуже ставитися до них виникає і розвивається поступово. При цьому важливо сформувані у підлітків різноманітні форми адекватних поведінкових реакцій на дії партнерів, оскільки саме їх невизначеність та неадекватність найчастіше стає причиною різноманітних конфліктних ситуацій між людьми.

Відтак цьому процесу, на наш погляд, може сприяти тільки спеціально організована робота в освітніх закладах, а сама проблема виховання та розвитку моральної толерантності потребуватиме подальшої розробки в організаційно-методичному аспекті. Так само, як розвиток та практичне втілення ідей моральної толерантності повинно сприяти подальшій цілеспрямованій роботі зі зближення та поступової інтеграції національних освітніх концепцій та доктрин сумісництва інваріантних освітніх систем та цінностей на всіх ступенях навчання, виховання та розвитку [9, с.5].

Наступною, не менш важливою особливістю розвитку у підлітків моральної толерантності є формування у неї ставлення до самого феномену толерантності як до відповідного механізму її особистого самоствердження. Підліток, усвідомлюючи усю глибину власної толерантності та повноту своєї толерантної поведінки, аж ніяк не повинен дозволяти собі припускати інтолерантних

випадків у більшості випадків свого буденного життя, за винятком тих, які диктуються йому збереженням почуття власної гідності. Іншими словами, моральна толерантність підростаючої особистості повинна служити їй почуттю особистої гідності, яке повинно не дозволяти їй чимось принижувати інших.

Не менш важливою особливістю, яка буде визначати спроможність розвитку моральної толерантності в підлітковому віці є здатність підлітка формувати різноманітні міжособистісні взаємини із належною позитивною динамікою двосторонніх комунікаційних процесів. Зрозуміло, що мова йтиме про наявність у підлітка такої здатності як вміння спілкуватися, яке може бути представлено як своєрідна системоутворююча характеристика, оскільки, на наш погляд, саме із нею узгоджуються дуже багато інших якостей індивіда, зокрема таких, як етичні, характерологічні та інтелектуальні. Відчуття поваги до іншого, терпимість, вміння добре приховувати неприязнь до партнерів комунікації, здатність змусити себе не помічати неприємні властивості іншого – такий неповний перелік основних комунікаційних здатностей, які мають неабиякий вплив на формування моральної толерантності підлітка. Крім того, такі комунікативні здатності, як правило, не мають універсального характеру, оскільки кожне комунікативне вміння прив'язане до певного типу комунікативних ситуацій, де перебуватиме підліток. Найбільш прийнятним засобом формування та розвитку у підлітків таких комунікативних здатностей, як прояву моральності та механізмів успішної соціальної взаємодії, як стверджує Н. Стаднік – є комунікативний тренінг, заняття якого можуть проводитися у вигляді рольових ігор і дають змогу підвищити компетентність підлітків у сфері міжособистісних взаємин, створюють передумови для самостійного аналізу та усунення наявних комунікативних, перцептивних, інтерактивних труднощів, кращого самопізнання і пізнання своїх однокласників, забезпечуючи тим самим набуття підлітками певного соціального і морального досвіду [21, с.280]. Для забезпечення дієвості тренінгу необхідно вибудовувати його зміст на моделях реальних життєвих ситуацій, розігруючи різноманітні конфліктні зіткнення, ситуації знайомства, боротьби поглядів, співробітництва тощо. Ці ситуації мають бути простими для розуміння, містити декілька аспектів морального змісту, пропонувати на вибір кілька варіантів можливого вирішення, тобто бути проблемними [21, с.281].

Загалом визначаючи позитивну сторону і значущість різнопланових рольових ігор, тренінгів, дискусій та інших інтерактивних технологій для виховання моральної толерантності, які імітують реальні життєві ситуації, наголошуємо на необхідності формування в учнів підліткового віку відповідної моральної установки, як стану готовності, налаштування підростаючої особистості до певного алгоритму моральних дій.

Попередньо ми уже акцентували нашу увагу на залежності рівня розвитку моральної толерантності від найближчого соціального оточення підлітка. Як наголошує Л. Архангельский, ті моральні вимоги, що надходять від суспільства і переломлюються в інтересах і культурному рівні середовища, «коригуються накопиченим досвідом поведінки оточуючих. При цьому відбувається диферен-

ційоване сприйняття зразків поведінки, яке визначається віковими та духовними інтересами індивідів» [1, с.213].

Моральний зміст такої соціалізації, як стверджує Н. Стаднік зумовлюється соціальними функціями моралі, яка, проникаючи в усі сфери людської діяльності, виконує роль оцінювально-імперативного засобу засвоєння соціальної дійсності, регулює соціальну поведінку і відносини між людьми [21, с.278].

В цілому, взаємодіючи із найближчим соціальним середовищем, як наголошує І. Гоян «підліток засвоює соціально-моральний досвід, інтериоризує моральні норми і цінності даного оточення. Дана взаємодія відбувається у ході спільної морально-духовної діяльності» [14, с.28-30].

Саме в процесі соціальної взаємодії, на наш погляд, коли безпосередньо в оточенні підлітка представлені можливості його широкого спілкування та позитивних взаємовідносин забезпечуватиметься інтенсивне формування моральної толерантності. Важливою складовою даного процесу виступатиме найближча соціальна реальність, де підліток проводить значну кількість свого часу – це учнівський колектив, як високо організоване та неоднозначне явище. З однієї сторони, учнівський колектив – як нормативно високоорганізована структура, яка створена дорослими людьми і ними ж коректується, з іншої – це колектив, спонтанний розвиток якого, в значній мірі, визначається дією неформальних компонентів спілкування, особистісної симпатії та міжособистісних взаємин. Саме наявність в учнівському колективі особливої внутрішньокласної ієрархії, основними складовими якої виступатимуть успішність учня, його офіційний і неофіційний статус, лідерські позиції, особистісні симпатії, тощо матимуть визначний вплив на формування моральної толерантності підростаючої особистості.

Не менш важливим соціально-психологічним феноменом, який однозначно впливає на розвиток моральної толерантності і який яскраво представлений у підлітковому віці у розрізі, як учнівського колективу, так і за його межами – це феномен дружби, як індивідуально-вибіркових, глибоких міжособистісних відносин, які характеризуються взаємною прив'язаністю, що базується на почуттях симпатії і безумовного прийняття іншого. Як зазначає І. Страхов, на стадії підліткового віку дружба за своєю структурою і функціями представляє новий рівень розвитку цієї форми взаємовідносин, служить взаємодоповненням і збагаченням особистості друзів, усвідомлення якостей своєї особистості, самовиховання і в результаті – моральному розвитку підлітків [22].

Такі дослідники як Д. Ельконін і Т. Драгунова говорять навіть про наявність спеціальної діяльності у житті підлітка з пошуку друга, що носить, за їхньою термінологією, «орієнтовно-споживчий» характер [10].

У дружбі підліток починає визначати ті орієнтири, які є життєво значущими для його поведінки, постійно порівнюючи те, що він робить, з тим, чого від нього чекають інші. Завдяки дружбі вони засвоюють соціальні поняття, оволодівають соціальними навичками і розвивають самоповагу [17, с.537].

У цьому віці найбільш поширеною є групова дружба, яка виконує численні функції, головними серед яких є розвиток Я – концепції і формування почуття причетності, зв'язку з подібними до себе [20, с.291].

Така дружба з певною групою однолітків, як стверджує Н. Сердюк, може виникати з різних причин. Якщо у значущій групі, з якою спілкується підліток, цінуються сила, витривалість, спритність тощо, то він об'єднується з однолітками, які мають ці фізичні якості. Така дружба сприяє тому, що підліток буде займатися фізичними вправами або спортом. Він буде відчувати себе захищеним. В основі такої дружби лежить навіювання, підліток хоче бути таким же, як інші, тому наслідую манеру поведінки та спілкування [19, с.452].

За такою ж схемою, на наше глибоке переконання буде відбуватися процес накопичення морально-етичних еталонів поведінки підлітка у його безпосередньожиттєвих ситуаціях. Саме за таким принципом у підлітка будуть формуватися основні концепти його моральної толерантності.

У даному контексті в освітньо-виховному просторі необхідно забезпечити можливість організації відповідних психолого-педагогічних умов, за яких буде сприятливим формування моральної толерантності підростаючої особистості та проведення своєрідного особистісно-орієнтованого психолого-педагогічного супроводу, основна мета якого полягатиме в актуалізації та забезпеченні належної підтримки комунікативного потенціалу підлітків, культивування та розвиток морально-соціальної сфери даного процесу.

Зрозуміло, що такий супровід, як стверджує Н. Стаднік, має базуватися на суб'єкт-суб'єктній взаємодії, на діалозі, що забезпечує реалізацію поставлених завдань на засадах рівноправності, взаєморозуміння, поваги, співпереживання. Цьому сприяє створення атмосфери психологічного комфорту, встановлення особистісного контакту між педагогом і підлітками на основі паритетного партнерства з урахуванням етичних норм і цінностей [21, с.279].

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що моральна толерантність це своєрідна світоглядно-етична та психологічна якість індивіда, відповідний рівень якої дозволяє йому приймати або не приймати інші соціально-культурні та морально-етичні норми (ідентичності) в межах поваги до самої себе та іншої людини. Моральну толерантність, як одну із дефініцій толерантності можна віднести до тих цінностей, які безпосередньо необхідні для формування духовно багатой особистості. Як своєрідна загальнолюдська якість особистості, моральна толерантність може виражатися через послаблення її реакції на негативні фактори соціального середовища, вміння розуміти різні, відмінні функціональні та духовні стани чи зовсім протилежні інші погляди, терпимо ставитися до них і поважати гідність їх носіїв. Моральна толерантність є визначальною характеристикою лише тієї особистості, яка, насамперед, відкрита до сприйняття інших культур, здатна поважати багатогранність людської думки та цінностей, вміє обирати неконфліктний шлях вирішення проблемних ситуацій, або розв'язувати їх ненасильницькими засобами.

Моральна толерантність за своєю спрямованістю може виявлятися щодо інших, як наперед сформоване стійке переконання, яке дає змогу підростаючій особистості допускати наявність у інших людей власних міркувань, переконань, поглядів, здатність розглядати проблемну ситуацію у різних вимірах, враховувати різні

погляди та аргументи і мати значення наперед сформованої моральної установки та внутрішньої стійкості особистості, як своєрідної здатності зберігати душевну рівновагу у будь-яких нестандартних ситуаціях, приймати виважені, правильні рішення щодо наступних своїх дій.

Фундаментом для розвитку та виховання моральної толерантності, зокрема у підлітковому віці, є ті релевантні категорії, які є базовими та насичують смислове поле моральної толерантності (терпимість, взаємоповага, сумісність, емпатія, чуйність, тактовність, доброзичливість, гуманність, рівноправність тощо), які не тільки детермінують внутрішній світ підростаючої особистості, але і виступають тими мотиваційно-регулюючими корелятами, які і визначають безпосередню повсякденну поведінку та є основою для морально-етичних проявів та діянь. Позитивним у цьому процесі є подолання у підлітків наявності попередньо сформованих егоцентричних установок та стереотипів свідомості і поведінкових реакцій. Цьому найбільш сприятиме створення та забезпечення відповідної атмосфери психологічного комфорту, встановлення на основі паритетного партнерства особистісного контакту з підлітком та врахуванням його системи цінностей.

Лише за умов спільних зусиль сім'ї, педагогів та психологів можна забезпечити ефективність та результативність процесу розвитку та виховання моральної толерантності підростаючої особистості.

Література

- Архангельский А.М. Социально-этические проблемы теории личности / А. М. Архангельский. – М. : Мысль, 1974. – 221 с.
- Бардиер Г.А. Социальная психология толерантности: автореф. дис. на соискание ученой степени доктора психол. наук; спец. 19.00.05 «социальная психология» / Г.А. Бардиер – Санкт-Петербург, 2007. – 45 с.
- Бардиер Г.А. Социальная психология толерантности / Г.А. Бардиер. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2005. – 120 с.
- Безюлева Г.В. Толерантность: взгляд – поиск – решение / Безюлева Г.В., Шеламова Г.М. – М. : Вербум, 2003. – 168 с.
- Безжорювайна О. Зміст і шляхи реалізації виховання толерантності підлітків / О. Безжорювайна // Як зробити школу толерантною: Можливості і засоби / О. Безжорювайна. – К., 2006. – С.25 – 103. – (Бібліотека «Шкільного світу»)
- Бех І.Д. Гуманістична педагогіка: перипетії становлення / І.Д. Бех // Педагогіка толерантності. – 2001. – III.4, № 2. – С.120-123.
- Білоус П.М. Виховання толерантності в студентів вищих педагогічних навчальних закладів у процесі вивчення іноземної мови : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. пед. наук; спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання» / П.М. Білоус. – К., 2004. – 20с.
- Валитова Ф.Ф. Толерантность: порок или добродетель / Валитова Ф.Ф. // Вестник МГУ, Серия 7. – 1996. – №1. – С.33-37.
- Волошина О. Проблеми формування толерантності в сучасних педагогічних дослідженнях / О. Волошина // Рідна школа. – 2007. – №3. – С.4-6.
- Возрастные и индивидуальные особенности младших подростков / Под ред. Д.Б. Эльконина, П.В. Фрагуновой. – М., 1967. – 360 с.
- Вульффов Б.З. Воспитание толерантности : Сущность и средства / Б.З. Вульффов. // Внeshкoльнuk. – 2002. – №6. – С.12-16.
- Галицький І.В. Філософсько-правові аспекти толерантності / І.В. Галицький // Актуальні проблеми держави і права. – 2011. – Вип. 58. – С.104-111. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdr_2011_58_16
- Гейхман А.К. Обучение общению во взаимодействии: интерактивный подход / А.К. Гейхман // Образование и наука. – 2002. – № 3. – С.134-139.
- Гоян І.М. Психолого-педагогічні особливості розвитку моральної поведінки підлітків [Шпекст] : дис... канд. психол. наук; 19.00.07 / Гоян Ігор Миколайович ; Прикарпатський ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 1997. – 183 с.
- Декларація принципів толерантності [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_503/
- Коваленко А.Б. Психологія розвитку толерантності підлітка [Шпекст] : монографія / А.Б. Коваленко, І.В. Федосеева; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – Переяслав-Хмельницький : СКД, 2014. – 329 с.
- Крайг Т. Психология развития / [пер. на рус.яз. П.В. Прохоренко] / Т. Крайг, Д. Бокум. – СПб. : Питер, 2004. – 939 с.
- Кривцова Е.Н. Толерантность личности в системе ценностного самоопределения: монография / Кривцова Е.Н., Мартынова П.Н. – Берлин, Директ – Медиа, 2015.
- Критерії прояву феномена дружби в підлітковому віці / Н.І. Сердюк // Проблеми сучасної психології : Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 9. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2010 – С.449 – 457.
- Розум С.Н. Психология социализации и социальной адаптации / Сергей Иванович Розум. – СПб. : Речь, 2006. – 365 с.
- Стаднік Н. Оптимізація морального виховання підлітків як організованої складової їх соціалізації / Н. Стаднік // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи. – 2013. – № 47. – С. 277-282. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2013_47_45
- Страхов Н.В. Психологические типы дружбы подростков // Вопросы психологической типологии. – Саратовский государственный педагогический институт, 1971. – 22 с.
- Федоренко А. Г. Толерантность в общеобразовательной школе: Методические материалы – СПб.: Каро, 2006. – 128 с.
- Швачко О.В. Толерантність як психолого-соціальний феномен / Швачко О.В. // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – Інститут соціології АПН України. – С.154-170.
- Shapiro A. The Theme of the Family in Contemporary Society and Positive Family Psychology / A. Shapiro ; [ed. William Nichols] // Family Therapy Around the World : A Festschrift for Florence Kaslow. – Haworth Press, 2004. – 99 p.

References

- Arhangel'skij L.M. Social'no-ehicheskie problemy teorii lichnosti / L.M. Arhangel'skij. – М. : Mysl', 1974. – 221 s.
- Bardier G.L. Social'naya psihologiya tolerantnosti: avtoref. diss. na soiskanie uchenoj stepeni doktora psihol. nauk; spec.19.00.05 «social'naya psihologiya» / G.L. Bardier – Санкт-Петербург, 2007. – 45s.
- Bardier G.L. Social'naya psihologiya tolerantnosti / G.L. Bardier. – СПб. : Izd-vo S. – Peterb. un-ta, 2005. – 120 s.
- Bezyuleva G.V. Tolerantnost': vzglyad – poisk – reshenie / Bezyuleva G. V., Shelamova G. M. – М. : Verbum, 2003. – 168 s.
- Bezjorovajna O. Zmist i shlyaxy realizaciyi vyhovannya

tolerantnosti pidlitkiv / O. Bezkorovajna // *Yak zrobyty shkolu tolerantnoy: Mozhy vosti i zasoby* / O. Bezkorovajna. – K., 2006. – S.25–103. – (Biblioteka "Shkil'nogo svitu")

6. Bex I.D. Gumanistychna pedagogika: perypetiyi stanovlennya / I.D. Bex // *Pedagogika tolerantnosti*. – 2001. – T.4, No 2. – S.120-123.

7. Bilous T.M. Vyhovannya tolerantnosti v studentiv vyshnykh pedagogichnykh navchalnykh zakladiv u procesi vyvchennya inozemnoyi movy : avtoref. dy.s. na zdobuttya nauk, stupenya kand. ped. nauk; specz. 13.00.07 «Teoriya i metodyka vyhovannya» / T.M. Bilous. – K., 2004. – 20s.

8. Valitova P.P. Tolerantnost': porok ili dobrodetel' / Valitova P.P. // *Vestnik MGU, Seriya 7*. – 1996. – №1. – S.33-37.

9. Voloshy na O. Problemy formuvannya tolerantnosti v suchasnykh pedagogichnykh doslidzhennyakh / O. Voloshy na // *Ridna shkola*. – 2007. – No3. – S. 4-6.

10. Vozrastnye i individualnye osobennosti mladshih podrostkov / Pod red. D.B. EHL'konina, T.V. Dragunovoj. – M., 1967. – 360 s.

11. Vulfov B.Z. Vospytanye tolerantnosti : Sushnost' y sredstva / B.Z. Vulfov. // *Vneskol'nyk*. – 2002. – No6. – S. 12-16.

12. Gaby'cz'kyj I.V. Filosof's'ko-pravovi aspekty tolerantnosti / I.V. Gaby'cz'kyj // *Aktualni problemy derzhavy i prava*. – 2011. – Vy'p. 58. – S. 104-111. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apdp_2011_58_16

13. Gejman L.K. Obuchenie obsicheniyu vo vzaimodejstvii: interaktivnyj podhod / L.K. Gejman // *Obrazovanie i nauka*. – 2002. – No 3. – S. 134–139.

14. Goyan I.M. Psihologo-pedagogichni osoblivosti rozvitku moral'noi povedinky pidlitkiv [Tekst] : dis... kand. psihol. nauk; 19.00.07 / Goyan Igor Mikolajovich ; Prikarpat's'kij un-t im. Vasilya Ufaniaka. – Ivano-Frankivs'k, 1997. – 183 s.

15. Deklaraciya principiv tolerantnosti [Elektronij resurs]. – Rezhim dostupu : http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/995_503/

16. Kovalenko A.B. Psykologiya rozvytku tolerantnosti pidlitka [Tekst] : monografiya / A.B. Kovalenko, I.V. Fedosyeyeva ; Ky'viv. nacz. un-t im. Tarasa Shevchenka. – Pereyaslav-Xmel'ny'cz'kyj : SKD, 2014. – 329 s.

17. Krajg G. Psihologiya razvitiya / [per. na rus. yaz. T.V. Prohorenko] / G. Krajg, D. Bokum. – SPb. : Piter, 2004. – 939 s.

18. Krivcova E.N. Tolerantnost' lichnosti v sisteme cennostnogo samoopredeleniya: monografiya / Krivcova E.N., Martynova T.N. – Berlin, Direkt – Media, 2015.

19. Kry'teriyi proyavu fenomena druzhby v pidlitkovomu vici / N.I. Serdyuk // *Problemy suchasnoyi psykologiyi : Zbirnyk naukovykh prac' Kam'yanecz'-Podil's'kogo nacional'nogo universy'tetu imeni Ivana Ogiyenko, Instytutu psykologiyi im. G.S. Kostyuka APN Ukrayiny* / Za red. S.D. Maksy'menka, L.A. Onufriyevoyi. – Vy'p. 9. – Kam'yanecz'-Podil's'kyj : Aksioma, 2010 – S. 449-457.

20. Rozum S.I. Psihologiya socializacii i social'noj adaptacii / Sergej Ivanovich Rozum. – SPb. : Rech', 2006. – 365 s.

21. Stadnik N. Opty'mizaciya moral'nogo vyhovannya pidlitkiv yak organizovanoi skladovoyi yix socializaciyi / N. Stadnik // *Psihologo-pedagogichni problemy sil's'koyi shkoly*. – 2013. – # 47. – S. 277–282. – Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppps_2013_47_45

22. Strahov I.V. Psihologicheskie tipy druzhby podrostkov // *Voprosy psihologicheskoy tipologii*. – Saratovskij gosudarstvennyj pedagogicheskij institut, 1971. – 22 s.

23. Fedorenko L.G. Tolerantnost' v obsheobrazovatel'noj shkole: Metodicheskie materialy – SPb.: Karo, 2006. – 128 s.

24. Shvachko O.V. Tolerantnist' yak psykologo-social'nyj fenomen / Shvachko O.V. // *Sociologiya: teoriya, metody, marketyng*. – 2001. – Instytut sociologiyi APN Ukrayiny. – S. 154-170.

25. Shapiro A. The Theme of the Family in Contemporary Society and Positive Family Psychology / A. Shapiro ; [ed. William Nichols] // *Family Therapy Around the World : A Festschrift for Florence Kaslow*. – Haworth Press, 2004. – 99 r.

Karpiuk Yu.Ya.,

PhD in Psychological sciences, associate Professor at the Department of General and Clinical Psychology,
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, yuliakarpyk@gmail.com

Ukraine, Ivano-Frankivsk

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF MORAL TOLERANCE DURING ADOLESCENCE

The article analyzes the main psychological and pedagogical features of the development of moral tolerance in adolescence. It is emphasized that it is precisely the teenage age as a period during which intensive development and self-consciousness of an individual takes place, an outlook, self-esteem, self-conception, understanding and assimilation of certain moral values, ideals, convictions are formed most sensitively for the development of moral tolerance as one from the definitions of tolerance, which, unlike natural, is acquired quality in life and as other moral qualities, needs dynamic development, stimulation and correction.

The emphasis is on those relevant categories that are basic and saturated with the semantic field of moral tolerance (tolerance, mutual respect, compatibility, empathy, responsiveness, tact, benevolence, humanity, equality, etc.). Attention is drawn to the dependence of the level of development of moral tolerance on the closest social environment of the adolescent.

Key words: tolerance, moral tolerance, teenage period, development of moral tolerance.